

*Särtryck ur
Berättelse över Arkivnämndens förvaltning
och verksamhet under år 1967*

Hall- och manufakturrätten i Stockholm

Anteckningar om dess bakgrund,
historia och arkiv

Av Lars O. Berg

HALL- OCH MANUFAKTURRÄTTEN I STOCKHOLM

Anteckningar om dess bakgrund, historia och arkiv.

Av LARS O. BERG

Manufakturinrättningarnas uppkomst och införande i Sverige

Vid sidan av det rena hantverket fanns redan under medeltiden vissa andra former för framställning av nödvändighets- eller lyxartiklar. Det var manufakturen eller den mer fabriksmässiga tillverkningen av varor — främst tygtillverkning. Den drevs av företagare i större skala med hjälp av anställda, som antingen arbetade i särskilda fabrikslokaler eller i sina hem. De olika produktionsmomenten var som regel skilda från varandra och utfördes av mer eller mindre specialiserade fackarbetare.

För att få homogenitet i kvalitet och utförande måste man vidtaga särskilda kontrollåtgärder. Kontrollen kom även att omfatta åtgärder för att förhindra att arbetarna försnillade av det till dem utlämnade råstoffet eller halvfabrikaten. Övervakningen kom att åvila städernas myndigheter, och redan på 1200-talet kom dessa att i vissa fall även ingripa för att reglera lönerna och förhandlingsordningen vid uppgörelser mellan företagsledare och arbetare.

Som ett exempel på utvecklingen kan nämnas förhållandena i den nederländska staden Leyden, där kontrollen sedan slutet av 1500-talet var förlagd till klädeshallarna. När magistraten började få svårt att hinna med alla mål i manufakturärenden, tillsattes en särskild rätt — *hallrätten* — vilken skulle taga hand om alla brott mot de reglementen, som gällde för manufakturidkarna och deras arbetare — åtminstone i fråga om bötesmål. Hallrätten leddes av en rådman och hade som bisittare folk ur manufakturisternas led. Den fick även ta hand om en del rent administrativa sysslor, bland annat tillsätta tjänstemän, som behövdes för kontroll och bokföring av manufakturfabrikaten.¹

Till Sverige spred sig manufakturerna först något årtionde in på 1600-talet.² De skilde sig från det äldre hantverket på flera sätt; främst genom den skala i vilken de bedrevs och genom att de erhöll särskilda kungliga privilegier. En mängd olika manufakturer som textilverk, glasbruk, papperskvarnar, sockerraffinaderier och tobaksspinnerier uppstod men blev i de flesta fall kortlivade. Den järn- och mässingsmanufaktur som sattes

igång här och var i landet kom dock, när begreppen preciserats och manufakturväringarna lagfästs, till stor del ej att räknas dit, utan ansågs ofta tillhöra bruksnäringen.

Med undantag av pappersbruken kom de nya manufakturerna att anläggas i de större städerna, främst Stockholm och Norrköping.³ Här fanns de största avsättningsmöjligheterna, här avslöt kronan sina inköp, här fanns arbetskraft och hit var det lätt att sjöledes transportera det råmaterial, som kunde behövas. Detta underlättades även av de redan existerande förbindelserna mellan handelshusen och utlandet.

Genom att de nya manufakturerna försågs med koncessionsurkunder eller privilegier, kom de att få en viss anknytning till statsmakterna, som även kunde utöva kontroll över dem. De stod utanför de gamla hantverkskråna, vilka i stället knöt an till de olika städernas styrelser.

Genom dessa koncessioner fick de, som önskade ägna sig åt manufakturverket, olika statliga förmåner, vilka skilde dem från de egentliga hantverkarna. Ofta beviljades de skatte- och tullfrihet för vissa år och ibland uppläts även kronans egendomar åt de nya manufakturidkarna. Deras arbetare befriades från båtsmansutskrivning och skyddades mot militär värvning. Vidare skulle staten lämna handräckning för att återskaffa förrymda gesäller och arbetare — om arbetsgivaren ej ville taga dem åter i tjänst skulle dock kronan kunna behålla rymlingarna i militärtjänst.

Den äldre manufakturlagstiftningen i Sverige

Under senare delen av 1600-talet började de merkantilistiska tankegångarna på allvar få spridning även i Sverige. På manufakturväsendets område avspeglades detta bland annat genom att en mängd åtgärder vidtogs för att främja verksamheten. En särskild kommissarie tillsattes vid mitten av 1650-talet inom kommerskollegiet för att bland annat utöva en central kontroll över att de inom landet tillverkade manufakturvarorna blev åtminstone jämgoda med utländska varor. Vidare skulle han se till att de, som erhållit särskilda privilegier, verkligen gjorde skäl för dessa.

På 1660-talet reorganiserades kommissarietjänsterna. Den kände arkitekten m.m. Jean de la Vallée blev nu manufakturkommissarie.⁴ Men de la Vallée började en period av livligt arbete till manufakturens stöd. Barnhuset i Stockholm blev ett experimentföretag för manufakturerna; arbetet där beräknades kunna utföras billigt med tillhjälp av den redan existerande arbetskraften — barnhusbarnen.⁵ Denna barnhusets verksamhet torde än mer ha drivits på sedan de la Vallée år 1667 fått i uppdrag att utöva särskild tillsyn över dess drift.⁶

Av särskild vikt för manufakturväsendet var dock de privilegier, som Kungl. Maj:t utfärdade för de s.k. »hantverkshusen» den 18 september

1668.⁷ Bakom dessa skymtar även ett projekt av de la Vallée. De gamla svårövervakade personliga privilegierna för enskilda manufakturidkare ersattes nu av en allmän stadga. Privilegierna tillades i stället vissa orter, så att alla hantverkare, som bosatte sig där och ville ägna sig åt manufakturarbete, skulle kunna bli delaktiga i dem.⁸

Genom dessa privilegier utlovades manufakturidkarna frihet från pålagor, kontributioner, båtsmanshåll, utskrivning och värvning. Arbetsanskaffningen skulle underlättas genom att till hantverkshusen dels borde knytas barnhus, där barn, vilkas föräldrar var döda eller medellösa skulle kunna »i gudsfruktan, i tukt och ära, så ock i läsande, skrivande och räknande undervisas, och där sitt underhåll hava, så länge de vid årens tilltagande kunna uti hantverkshusen transporteras, att där, med sådant arbete, som med vars och ens hug och ingenio bäst överens kommer, sig försörja», dels borde med hantverkshusen förenas tukt- och spinnhus, »vari vanartiga, okynnige och skalkaktiga människor, så av man som kvinnokön, må inestängas, och för sin föda arbeta».⁹ För att upprätthålla ordningen försågs även hantverkshusen med en viss egen inre jurisdiktion så att »odugliga» arbetare kunde avstraffas på stället.¹⁰ Mer invecklade tvistemål och dylikt skulle få hänskjutas till kommerskollegium för avgörande.¹¹

Genom hantverkshusprivilegierna fastställdes även regler för kontrollen av varorna. Dessa skulle besiktigas och åsättas särskilda stämplor allt efter sin »fin-, medelmåttig- och grovhet». Samtidigt skulle även en viss stämpelavgift erläggas; sedan varorna väl var stämplade fick de föras tullfritt inom riket. Vid export måste dock Stora sjötullen erläggas.¹²

Den stora organisationen med hantverkshus kom till största delen att stanna på papperet. Trots stödåtgärder av olika slag i form av tullar som gynnade manufakturerna, skatte- och utskrivningsfrihet, upplåtande av statsegendom till fabriker samt förmånsställning då det gällde leveranser till staten, tycks manufakturverket i Sverige ej ha vunnit de framgångar, som man hoppats på.

Nya privilegier för manufakturidkare utfärdades även i fortsättningen, men nu var det som regel kommerskollegiet, som stod som utfärdare. Genom dessa privilegier blev de enskilda företagarna delaktiga i förmåner, som utlovats för hantverkshusen.¹³

Olika bestämmelser rörande kontroll och reglering av verksamheten och dess alster började nu även utfärdas av Kungl. Maj:t. År 1688 bestämdes till exempel att särskilda edsvurna kontrollanter för klädestillverkningen skulle förordnas av magistraten för att kontrollera arbetet och de fabrikerade varorna.¹⁴

Arbetsförhållanden och till viss del även arbetstider reglerades nu ofta genom kungliga påbud. Reglementena hindrade dock ej manufakturisterna

och deras arbetare från att bilda egna skrån, och åtminstone inom klädetillverkningen, där gamla skråtraditioner redan fanns, syns detta ej ha varit ovanligt.

Hallordningar och annan manufakturlagstiftning under 1700-talets första hälft

Under det stora nordiska kriget hade även manufakturverket fått vidkännas stora påfrestningar. Det gamla privilegiesystemet hade drabbats av diverse olika krisinskränkningar. Nu synes man ha velat återställa lagstiftningen från Karl XI:s tid.

Den 3 april 1722 utfärdades en hallordning för klädesmakare med flera.¹⁵ Den byggde så gott som helt på den ovannämnda förordningen från år 1688 för klädesmakarna i Stockholm. Skillnaden var främst att den nya hallordningen skulle gälla för hela riket och att en ny rättsinstans nu kommer till synes. Det är *Hallrätten*, som skulle sammanträda två gånger i veckan, och som ägde befogenhet att bötesbelägga den, som ej tog hänsyn till utfärdade stämningar eller som visade rätten sidovördnad.

Tanken, att manufakturerna skulle ha egen jurisdiktion, utvecklades ytterligare i ett memorial, som av fabrikanterna inlämnades till riksdagen. I detta framhölls bland annat att en mängd småförseelser, som nu måste dragas inför de ordinarie domstolarna i städerna, orsakade stora förluster. Detta vållades dock ej så mycket av själva förseelserna som av all den tids-spillan, som uppstod vid förhandlingarna och som höll de inblandade parterna borta från arbetet. Man önskade i stället inrätta en särskild faktorirätt. Denna skulle få befogenheter att utan vidlyftiga protokoll och andra tidskrävande förhandlingar avdöma alla mål, som hade med ordningsförhållandena inom manufakturerna att göra, som rörde fabrikationen och tillverkningsfel eller utgjordes av smärre civil- eller kriminalmål bland manufakturbefolkningen. Större mål skulle som förut lämnas till de ordinarie domstolarna. Den drivande kraften bakom detta memorial synes ha varit föreståndaren för Barnängens manufaktur, Eric Salander, vilken även fick i uppdrag att utarbeta ett lagförslag om inrättande av faktorirätter.¹⁶ Först år 1738 blev förslaget färdigt och efter behandling vid riksdagen 1738—1739 fastställdes det den 21 maj 1739 som »Hallordning och allmän Manufacturie-Rätt för alle Manufactorister uti Silke, Ull och Linne, som icke egenteligen under Skrå-Ordningen böra begripas».¹⁷ Den nya lagen, som efter en vecka följdes av »Förnyade allmänne Manufactur- och Handwärkeri-Privilegier»,¹⁸ kan tagas som exempel på det intresse med vilket hattarna sökte främja manufakturväsendet.¹⁹

I Hallordningen bestämdes först hallrätternas sammansättning: en »prae-side» med sex bisittare. Presidenten skulle vara lagfaren men även — åt-

minstone i Stockholm — ha kunskap om manufakturinrättningarna. Bisittarna skulle bestå av en grosshandlare, en kramhandlare, två manufakturister och två under manufaktursocieteten hörande mästare. De skulle väljas på två år på så sätt, att hälften skulle ombytas varje år; valet skulle sedan stadsfästas av magistraten. Utöver dessa ordinarie bisittare stod det rätten fritt att vid behov kalla ytterligare extraordinarie bisittare. Av tjänstemän skulle rätten ha en notarie, som föreslogs av rätten och tillsattes av magistraten, en »edsvoren» stämpelmästare, som tillsattes av magistraten, samt hallmästare och besiktningsmän, som utsågs av rätten. Till de senares avlöning skulle en tredjedel av de utmätta böterna anslås.

Vidare fastställdes arbetsuppgifterna i hallordningen. Hallrätten skulle först och främst vara ett snabbt agerande forum. De smärre målen skulle »summario processu» upptas till behandling och avgöras så snart parterna inställt sig, och »domen eller utslaget på olika sätt avkunnas, och allenast med korta ord i Protokollet antecknas». Anlitande av advokater och ombud skulle ej få förekomma. Mål som rörde summor under 50 daler silvermynt fick ej överklagas — i större mål fick de som gällde politie- eller ekonomimål²⁰ överklagas hos kommerskollegiet medan kriminalmål och dylikt fick gå till ordinarie domstol. Rätten skulle vidare en gång i månaden besiktiga alla verkstäder och redskap samt hålla reda på tillverkning och arbetsfolk, »så att vid årets slut för varje verk ett General-förslag av Hallrätten till Commercie-Collegium insändes». Detta var dock ej de enda handlingar, som årligen skulle levereras in. Detsamma gällde även protokoll och räkenskaper över inkomster och bötespengar. I det följande meddelades även vilka, som lydde under hallrätterna. Förutom de manufaktur- och hantverk, som ej hörde under skråordningen för hantverkarna, skulle även de fabriker och konstnärer, »av vad namn de vara måge, som sig därunder begiva vilja», höra under hallrättens jurisdiktion.

Hallrätten skulle döma i mål som angick tvister mellan fabriker eller förläggare²¹ och deras mästare vid fabriker samt mellan mästarerna och arbetsfolket. Förhållandena mellan de olika kategorierna reglerades noggrant i en rad paragrafer. Ordningen på arbetsplatsen skulle också bevakas av hallrätten. »Oljud, sidvörnad, missfirmande, stutsighet, tresko eller annat oanständigt och otillbörligt uppförande» skulle bötesbeläggas enligt allmän lag; andra oarter såsom »all oordentlighet, av frimåndagar, spatsergång, eller annan fåfänga» belades med särskilda böter — i det nämnda fallet uppgående till 3 daler smt. Särskilt allvarsamt sågs på de olika avarter, som kommit att hänga ihop med skråväsendet. I flera olika sammanhang poängteras att manufakturfolket skulle vara helt oberoende av detta.²² Det var emellertid ej bara den egentliga rättskipningen, som åvilade hallrätterna. De skulle även kontrollera, att ingen tog oskäligen priser samt att allt arbetsfolk »väl och redligen, samt för billigaste arbetslön för-

färdiga sin gärning.» Rätten skulle å andra sidan garantera sysselsättning åt alla hantverkare och arbetare med goda vitsord, och dessa fingo ej heller avskedas utan skäl. Det var även rättens uppgift att skärskåda gesällernas mästarte prov, och yttra sig över lärlingarnas gesällprov.²³ Nya lärlingar skulle registreras i hallrätten, som även skulle se till att de fick en god utbildning, vari också innefattades sådana ämnen som »kristendomstycken, samt läsande, och nödvändigt skrivande, jämte räknande».²⁴

Övriga arbetare fick fabrikörerna och mästarna fritt antaga efter behov.

I den sista artikeln (den åttonde) förordnades om stämplingen av varor. Dessa skulle visas upp i hallarna och där besiktigas av hallmästarna och vid behov även av hallrättens medlemmar. Sedan de godkänts fick stämpelmästaren sätta en bly- eller lackstämpel på varorna. Samtidigt måste tillverkaren även erlægga en stämpelavgift, som uppgick till $\frac{1}{4}$ % av saluvärdet. Beträffande tygvaror skulle de besiktigas två gånger, dels som råtyg och dels som appreterade (färdiga) varor. Ostämplade varor, som tillverkats inom landet, fick ej försäljas. Erhållades någon med det förlorade han varan samt fick dessutom böta lika mycket som denna var värd.

De nya allmänna manufaktur- och hantverksprivilegierna byggde på privilegierna från år 1668, vilka sades ha fallit i glömska. I huvudsak är de förmåner, som utlovades, desamma. Några har dock tillkommit, som exempel kan nämnas monopol på all tillverkning av munderingar och persedlar för »publique stater och regementen i riket». Övriga skillnader är den än mer kritiska inställningen till skråväsendet och naturligtvis även anpassningen till den nya hallordningen, varvid hallrätterna fick rätt att ge tillstånd till upprättande av nya fabriker.²⁵

Det ekonomiska stödet till manufakturen byggdes även ut under frihetstiden. Genom en protektionistisk tullpolitik sökte man hjälpa den inhemska fabrikationen på importens bekostnad. Även särskilda kreditinstitut inrättades. År 1727 hade en särskild landshjälpsfond inrättats för att underlätta finansieringen av anläggningarna. Samtidigt med de nya stadgandena om manufakturerna i maj 1739 ersattes landshjälpsfonden av en särskild manufakturfond, som ställdes under det nyinrättade Ständernas manufakturkontor. De utbetalningar från fonden, som mer direkt kom fabrikörerna till godo, var en rikhaltig flora av premier. Det var produktions- och exportpremier, läropremier, premier för flyttning av manufakturer, premier för transport av varor i förhållande till transportvägen samt diverse belöningar för nya uppfinningar. Samtidigt infördes även en del åtgärder, som underlättade för manufakturisterna att via manufakturkontoret få lån i Riksbanken. På 1750-talet tillkom en särskild manufakturdiskont som var inriktad på belåning av reverser, vilka utställdes för redan levererade varor. När manufakturkontoret indrogs i samband med hattpartiets fall år 1766, kom kreditgivningen så småningom att samlas till kommerskollegiet. Samtidigt vidtoges även en rad åtstramningar i premie- och kreditpolitiken.²⁶

Hallrätten hade vissa uppgifter i samband med kreditgivningen. De skulle värdera de varor, som manufakturisten ville belåna och utfärda en särskild attest, som sedan kunde omsättas i lån i manufakturkontoret. De skulle kontrollera återbetalningarna eller vid behov på auktion sälja ej återinlösta varor. Försäljningen borde dock ej gå med förlust, för i så fall var rättens ledamöter skyldiga att själva ersätta det som fattades. Hallrätterna skulle vidare månatligen insända uppgift på lånen till manufakturkontoret.²⁷ Hallrätterna skulle även uttala sig om de tillverkningspremier som utbetalades²⁸ samt hålla räkning på de manufakturister, som villja sälja sina varor i bodar.²⁹

En annan uppgift som hallrätten hade var att hålla räkning på arbetsfolket vid manufakturerna. Fabriksidkarna ålades år 1752 vid 20 daler smt vite att en månad före mantalsskrivningen till rätten inlämna förteckning i två exemplar över allt det arbetsfolk, som fanns vid fabrikerna. Det ena exemplaret av förteckningen borde för framtiden förvaras hos rätten, medan det andra skulle lämnas vidare till mantalskommisarien. I samband härmed skulle även kontrolleras, att alla, som togs upp på listorna, verkligen arbetade vid fabrikerna. I annat fall skulle personen i fråga betraktas som lösdrivare eller, om det gällde kvinnor, placeras på spinnhus för ett års tid. Fabrikören skulle åläggas 100 daler smt böter, varav hälften skulle gå till angivaren och hälften till närmaste barnhus. Även enligt rätten »mindre flitige och vid fabriken ringa eller ingen tjänst görande personer» skulle behandlas enligt ovanstående regler.³⁰

Reglementet för Hall- och manufakturrätten i Stockholm

För Hall- och manufakturrätten i Stockholm kom vissa särbestämmelser att bli gällande. År 1741 gav Kungl. Maj:t i uppdrag åt kammarkollegiet och manufakturkontoret att utarbete ett särskilt reglemente för denna hallrätt. Bakom detta låg till stor del den motsättning, som yppat sig mellan hallrättens president Samuel Ekerman och hallordningens upphovsman, chefen för Barnängens manufakturer, Eric Salander. Den 24 mars 1742 fastställdes reglementet, varigenom Ekermans ställning försvagades.³¹

Hallrätten i Stockholm fick något annorlunda sammansättning än de övriga hallrätterna. Den skulle bestå av en förste praeses, en andre praeses och sju ordinarie bisittare, varav en grosshandlare, en fabrikör, en särskild assistent, i detta fall en kamrerare, en kramhandlare, en manufakturist och två mästare. Fram till år 1741 synes rätten ha varit delad i två divisioner, som tjänstgjorde var sin vecka. Detta ändrades nu, så att bisittarna fick tjänstgöra i fjorton dagar och att hälften av dem byttes var vecka. Mellan de två presidenterna fördelades ärendena så att den ene fick taga hand om de ärenden, som rörde ylle-, silkes- och metallfabrikerna, medan

den andre fick svara för övriga manufakturer. Den assisterande bisittaren hade till särskild uppgift att hålla uppsikt över stämplingen vid hallarna samt över förvaringen av pantsatta och andra varor i de tillhörande magasinerna. Han skulle även stå för inspektionerna av fabriker samt dessas redskap och arbetskraft. Tjänstemännens antal ökades även. Stockholms hall- och manufakturrätt skulle få anställa två notarier.

Även arbetstiderna reglerades noggrant. Presidenterna, kamreren, stämpelmästaren och de övriga avlönade tjänstemännen skulle vara anträffbara på hallen varje dag mellan klockan åtta och tolv förmiddagen samt tre till sex eftermiddagen, för så vitt de ej var upptagna av inspektioner. Måndagar och torsdagar skulle stor session hållas på hallen och alla viktigare mål tagas upp till behandling. De övriga dagarna behövde endast de avlönade ledamöterna inställa sig. De mål som då togs upp till behandling bestod av »småträtor eller irringar» mellan arbetsfolket, smärre fel i själva arbetet och andra mål av begränsad räckvidd, vilka skulle »med kort dock rättvist slut straxt avhjälpas». På de två veckodagar, då rätten in pleno skulle sammanträda, skulle mål av mer allmänt intresse för manufakturerna behandlas. I detta fall uppmanas rätten särskilt taga ställning till hur arbetslönerna skulle kunna »lindras och nedbringas» så att arbetarna drevs till ökad flit och varornas priser kunde hållas nere.

I övrigt stadgas i reglementet hur stämplingarna och inspektionerna borde gå till. Som en särskild paragraf i reglementet framhålls att rätten borde främja uppkomsten av särskilda sjuk- och begravningskassor för de olika kategorierna anställda vid manufakturerna (mästare, gesäller och arbetare) och även övervaka kassornas skötsel. I reglementet får man även veta, var hall- och manufakturrätten hade sina lokaler. I stadens södra stadshus hade rum upplåtits till den. Där fanns även magasin och särskilda fängelserum, vilka skulle förses med verktyg och redskap, så att »de i fängelse sittande brottslige kunna göra nytta och förtjäna uppehållet, samt att de inmanne gäldskyldige, därstädes genom halva arbetslönens indragande, deras skuld måge kunna betala».

År 1748 blev förste praesestjänsten ledig. Andre praeses, direktören Mathias Sweder avancerade nu till den lediga sysslan. För att den nära kontakten mellan hallverket och staden ej skulle gå förlorad, tillades Sweder rådmans namn och heder. Vidare bestämdes att praeses i fortsättningen skulle väljas bland rådmännen. Med anledning härav ville konungen även utöka dessas antal med en. Valet av praeses skulle för framtiden förrättas av 24 stycken elektorer, valda av manufaktur- och fabriksidkare.³²

Samtidigt fick hall- och manufakturrätten även en välbehövlig förstärkning. De avlönade ledamöterna skulle i fortsättningen bestå av följande personal³³:

	dlr smt	
Rådman och praeses med lön av	1 400	
Förste och andre assistent	700	vardera
Förste notarie	600	
Andre notarie	500	
Faktor	600	
Stämpelmästare	500	
Bokhållare	400	
Hallvaktmästare	600	
Sju hallbetjänter	450	vardera

I motsats till de övriga hallrätterna i riket hade Stockholms hall- och manufakturrätt även en särskild fond för avlöande av hallmästare, övermästare m.fl. Först på 1750-talet synes detta förfaringssätt även ha spritts till de övriga rätterna.³⁴

Hallrätten under 1700-talets senare del

Från och med 1750-talet synes de stora frågornas tid vara förbi för hallrätternas del. En mängd nya bestämmelser tillkom visserligen, men få av så stor räckvidd som de från föregående decennier.

Hallrätternas bemyndiganden att bevilja tillstånd för nya fabriker kring-skars nu så småningom. Som svar på städernas besvär resolverade Kungl. Maj:t år 1752, att alla ansökningar härom skulle gå vidare till kammar-kollegiet.³⁵

Rättens kontroll över tillverkningen kompletterades genom en rad av kommerskollegiet och manufakturkontoret utfärdade specialreglementen för olika fabrikantgrupper.³⁶

Samtidigt med detta lades ytterligare ett antal mål under hallrättens jurisdiktion. Som tidigare nämnts hade den fått avgöra de civilmål, som haft sin upprinnelse i förhållanden vid själva fabrikena. Nu utökades detta att omfatta alla civilmål mellan »fabrikens förläggare, betjänter och arbetare», för så vitt målen ej översteg 50 daler smt värde, samt de brott-mål, som ej gällde ära och liv. Orsaken till denna utökning av hallrättens befogenheter sades vara »den myckenhet av göromål, varmed kämnärs-rätterna äro sysselsatta».³⁷ Ändringen i rättegångsförfarandet medförde klagomål, nu från hallrättens sida. Fabriksfolket hade blivit så talrikt och till synes även så oregerligt att »Hallrätten här i staden, flere dagar i veckan med rannsakingar däröver sysselsätts, varigenom denne rätts ledamöter, som äro så få till antalet ... mycket hindras och avhållas ifrån de dem åliggande ständige besiktningar vid verkstäderna och andre hushållsgöromål, varpå likväl, till befrämjande av manufakturernas styrka och till-

växt samt god ordnings bibehållande därvid, huvudavsikten varit med denne ekonomiske domstols inrättande.» Dessutom hade besvär med överklagande uppstått. Mål i hallrätten skulle överklagas i kommerskollegiet, men nu handlade man även sådana ärenden, som borde falla under hovrätterna. Kungl. Maj:t fann därför nödvändigt att avbryta experimentet med att ge hallrätterna ökad domsmakt och låta allt återgå till förra ordningen.³⁸

I stället fick rätten en annan befogenhet. Den skulle nämligen få avgöra om de »lärobarn», som antagits vid fabriker, skulle bo hos och uppfostras av sina föräldrar eller av sina verkmästare, och i varje fall, då ett sådant problem uppstod, pröva vilkendera parten, som vore bäst lämpad härtill.³⁹

År 1770 utfärdades en ny hallordning.⁴⁰ Här stadgas närmare om tillsättningen av rättens ledamöter. För Stockholm bygger systemet på vad som stadgas i det kungliga brevet av den 23 februari 1748.⁴¹ Fabriks-societeterna (d.v.s. branschsammanlutningarna på företagaresidan) fick på grundval av tillverkningssummorna och de belopp, som var och en erlade till hallkassan, välja 24 stycken elektorer, vilka sedan i sin tur valde en av stadens ordinarie rådmän till president i rätten. På lika sätt valdes en vicepresident och sju bisittare, varav två grosshandlare, två fabrikörer, två manufakturister samt en assistent. Med undantag för den sistnämnde åtnjöt bisittarna ingen avlöning. I övrigt fanns bland annat notarier,⁴² bokhållare och stämpelmästare, vilka förordnades av magistraten och njöt lika rätt som stadens övriga tjänstemän. Överhallmästaren valdes av fabriks-societeternas elektorer inför magistraten, medan hallmästarna vid råhallen förordnades av hallrätten. Alla ledamöter och tjänstemän skulle så avlägga tro- och huldhetsed samt en särskild ämbetsed inför magistraten.⁴³

Hallrätten knöts genom denna hallordning närmare till städernas styrelser. Alla ekonomiärenden skulle underställas deras prövning, och magistraterna — i Stockholm tillsammans med överståthållaren — skulle på rättens begäran utfärda reglementen för enskilda manufakturer eller societeter.⁴⁴ Magistraten ålades nu även att förse hallrätterna med lokaler. I Stockholm var dessa, som tidigare nämnts, belägna i Södra stadshuset och kom att förbli där ända fram till dess hall- och manufakturrätten upphörde.

I vad angår politie- och brottmål, civil- och skuldfordringsmål, idkare och förläggare, gesäller och lärlingar, arbetarnas skyldighet vid tillverkningarna, besiktning och stämpling samt rättegång (för att följa hallordningens indelning i artiklar), skiljer sig den nya stadgan ej i princip från de tidigare ordningarna. Som anmärkningsvärt kan dock eventuellt anföras de skärpta bestämmelserna mot lönehöjningar.⁴⁵ Beträffande protokollen kvarstod bestämmelsen, att de årligen skulle inges till kommerskollegiet. Det sista stadgandet tycks dock ej ha efterlevts. Från och med år 1759 finnes protokollen kvar i Hall- och manufakturrättens eget arkiv. Några

anteckningar om att dessa volymer varit i kommerskollegiet har ej heller påträffas. I kommerskollegii arkiv förvaras enbart protokollsårgångarna 1740—1754 samt 1760—1761.

Det livliga statsintresset för manufakturväsendet avtog redan under de senare åren av frihetstiden. Under den gustavianska tiden synes omsorgerna främst ha ägnats andra delar av näringslivet. Manufakturerna förekommer nu ej längre så ofta i de offentliga påbuden.⁴⁶

Hall- och manufakturrättens avveckling

Vid tiden omkring sekelskiftet 1800 började den tidigare så omfattande näringsregleringen luckras upp. Detta kan exemplifieras med att manufakturisterna nu erhöll rätt att (i vissa fall efter dispens) få anlägga fabriker även utom städerna.⁴⁷ Skyddstullarna för manufakturvaror sattes under debatt. En allmän liberalisering önskades.

Kommerskollegiet fick allt mindre att säga till om beträffande manufakturen. År 1828 förlorade det sin ställning som rättsinstans för överklagandemål från hallrätterna.⁴⁸

År 1836 föreslog kommerskollegiet, att en ny hantverksförordning skulle antagas. I detta förslag hade skillnaden mellan hantverk och manufaktur så gott som helt suddats ut; 1739 års hallordning föreslogs böra upphävas med undantag för bestämmelserna om hallstämplingen. Villkoren för att få driva fabriksrörelse önskades även uppmjukade. Förslaget, som får ses som ett försök att åstadkomma en kompromiss mellan anhängare till skråtvång och till näringsfrihet, avslogs emellertid i detta sammanhang. Det kom dock att ligga till grund för näringsfrihetsförfattningarna tio år senare.⁴⁹

Omkring år 1820 framfördes förslag om att Hall- och manufakturrätten skulle upphöra i sin egenskap av rättsinstans. Kungl. Maj:t beslöt emellertid att den tills vidare skulle vara kvar. Vissa ändringar vidtogs dock — några tjänster drogs in och praesesbefattningen, som blivit vakant genom innehavarens död, skulle ej återbesättas förrän nya beslut om rättens vara eller icke fattats.⁵⁰ Någon ny praeses kom ej att tillsättas, utan hallrätten kom under sina återstående år att ledas av vice praeses eller en särskilt förordnad ordförande.

På riksdagarna 1830, 1834 och 1840 hade framställts nya önskemål om att hallrätterna skulle avskaffas. Deputerade från Stockholms fabriks societeter hade även framfört en liknande anhållan. I samband med den övriga näringsfrihetslagstiftningen kom år 1846 en kunglig förordning om hallrätternas avskaffande. Alla tvistemål, brottmål och andra ärenden, som tidigare handlagts av hallrätterna skulle överföras till magistraterna — i Stockholm till Politie-, ämbets- och byggningskollegiet — från och med den 1 januari 1847.⁵¹

Den 28 december 1846 överflyttades Hall- och manufakturriktens handlingar till Politie-, ämbets- och byggningskollegiet. Härvid undantogs dock handlingarna till fabriksberättelserna, vilka ytterligare en tid kom att stanna under f.d. hallriktens relationsnotarie, så att även 1846 års berättelse kunde gå i Hall- och manufakturriktens namn. I och med att den insändes den 18 juni 1847 kan riktens verksamhet sägas vara avslutad.⁵²

Hall- och manufakturriktens arkivs öden

Efter Hall- och manufakturriktens upphörande gick dess arkiv olika öden till mötes. Huvuddelen av handlingarna, omfattande bland annat protokoll och korrespondens, överlämnades som nämnts till Politie-, ämbets- och byggningskollegiet. Fabriksberättelserna och grundmaterialet för dessa stannade kvar under relationsnotariens vård.⁵³ De förstnämnda arkivdelarna införlivades så småningom med Rådhusarkivets bestånd medan fabriksberättelserna etc. kom till det kommunala Stockholms stads arkiv. Efter det att dessa institutioner år 1930 slagits samman till Stockholms stadsarkiv kunde Hall- och manufakturriktens arkiv återförenas till sina huvuddelar.⁵⁴ Räkenskapsmaterialet kom på okända vägar att hamna hos hovurmakaren Carl Laurentius Linderöth, som i samband med vindsröjningarna år 1938 överlämnade det till stadsarkivet.⁵⁵

SAMMANDRAG AV HALL- OCH MANUFAKTURRÄTTENS
ARKIVFÖRTECKNING

De viktigare serierna kommenteras närmare i det följande.

A Protokoll

- I Protokoll, huvudserie 1759—1846; protokoll för åren 1767, 1771, 1801 och 1820: I saknas.
- II Besiktningsprotokoll vid Råklädeshallen och Råstoffväverihallen 1761—1765 samt besiktningsprotokoll från besiktningar vid verkstäder etc. 1830—1845.

B Utgående skrivelser

- I Koncept till utgående skrivelser, huvudserie 1776—1846.
- II Koncept till rättsutslag och resolutioner — ingår i protokollsvolymerna.
- III Fabriksberättelser 1740—1846; vissa luckor i serien finnes, särskilt från de tidigare åren.

C Diarier

- I Diarier över förehavda mål och ärenden — protokollslistor — 1805—1846. Dessa diarier hänför sig till protokoll (A I) samt in- och utskrivningsböcker (D II).
- II Diarier över utgående skrivelser 1781—1846. (Diarier för åren 1776—1780 sammanbundna med handlingarna, serie B).
- III Diarier över inkomna skrivelser; brevdarium 1829—1846 samt remiss- och ansökningsdiarium 1819—1846.
- IV Rättegångsdiarium 1809—1841.

D Liggare, matriklar, förteckningar m.m.

- I Matriklar över ledamöter och fabriksidkare 1739—1851.
- II In- och utskrivningsböcker 1780—1847.
- III Liggare över arbetare 1759—1761.
- IV Straffregister 1759—1761.
- V Liggare över förlagsinteckningar 1776—1848.
- VI Reglementen och instruktioner.
- VII Vallängder 1772—1804.
- VIII Postbok 1837—1846.

E Inkomna skrivelser

- I Inkomna skrivelser, huvudserie 1776—1846.
- II Diverse handlingar till protokoll och diarium 1748—1846.
- III Privilegieböcker 1620—1828.
- IV Förteckningar över arbetare 1773—1847.
- V Uppgifter å klädespersedlar angivna till stämpling 1740, 1742 och 1766.

G Räkenskaper

- I Huvudböcker 1769—1846.
- II Dubblett huvudböcker 1767—1771.
- III Kontobok 1803—1822.
- IV Uppbördslista över hallkassan 1834—1846.

Ö Övriga handlingar

- I Rådman Matthias Sweders Testamentsfond 1776—1864.

A I; Protokoll

Som tidigare nämnts skulle Hall- och manufakturriktens protokoll inlevereras till Kommerskollegiet. Så synes också ha skett till en början. I Riksarkivet finnes i Kammarkollegiets advokatfiskalskontors arkiv protokollen för åren 1740—1754 samt 1760—1761 (de senare till synes renovationer). Dessutom finnes där några spridda protokoll för åren 1803—1809.⁵⁶ Från och med 1759 ingår dock en så gott som fullständig protokollssvit i hallriktens arkiv.⁵⁷

Från några av de första åren har protokollen snarast konceptkaraktär, senare blir de blandade; vissa delar synes vara koncept, andra renskrifter. Från mitten av 1760-talet börjar volymerna även förses med alfabetiskt register över de i målen inblandade personerna. Från de sista åren på 1770-talet till 1820-talets slut består protokollsvolymerna ofta av två avdelningar — ibland sammanbundna, ibland i separata band. Delningen beror på att det var olika notarier, som växelvis stod för protokollskrivningen; vardera notariens protokoll är som regel bundna för sig.

Om innehållet i volymerna kan även något nämnas. Förutom alla de typer av mål, som nämnts i det föregående, förekommer här en mängd andra ärenden. Av konungen eller kommerskollegiet utfärdade privilegier för fabriksidkare noteras, likaså mästarbrev, gesällprov samt antagande av lärlingar och i vissa fall även av arbetare. Det senare gäller främst sådana arbetare, som införskrivits från utlandet, t.ex. Tyskland (1 oktober 1761) eller Franska nederländerna (3 augusti s.å.), vilkas antal, namn och ålder här registrerats. Även andra handlingar finnas; rapporter om inspektioner,

utfärdande av attester för att erhålla olika fabriktionspremier eller lån samt fastställda reglementen för olika korporationer. Ur 1783 års volym kan exempelvis anföras reglementen för sidenbandvärvargesällerna samt för tapetfabrikssocietetens begravningskassa.

Utöver det nämnda finnes naturligtvis även en del interna ärenden noterade i protokollsvolymer. Olika från överordnade myndigheter ankomna brev angående hallrätten och dess ledamöter, tjänstemän och verksamhet finnes i avskrift eller original. Valresultat från val till honorära ledamöter m.fl. samt även inventarier för Hall- och manufakturrättens lokaler kan påträffas. De senare kan här nämnas något utförligare, då de ger ett begrepp om hur rättens lokaler var disponerade. Enligt ett inventarium från år 1795⁵⁸ bestod lokalerna av: sessionsrummet (med ett stort bord, åtta länstolar klädda med grön schagg och en klädd med röd), kansliet, första förmaket, andra förmaket, råhallsrummet, sidenhallsrummet, stämpelkontoret, stämpelrummet, ullmagasinet samt »ett st. avträdesrum i vinden».

Till de olika ärendena i protokollen är ofta fogade de inkomna skrivelser, som höra samman med dem.

B I och B II; Koncept till utgående skrivelser och till rättsutslag och resolutioner

Huvudserien av koncept till utgående skrivelser börjar år 1776. Den består till övervägande del av skrivelser till olika myndigheter. Det är utlåtanden till kommerskollegiet över ansökningar och överklaganden, det är remissvar till olika myndigheter i ärenden som rör manufakturverket samt sist men icke minst, efterlysningar av förrymda gesäller och arbetare, ställda till olika landshövdingeämbeten i Sverige och Finland.

Rättsutslagen och resolutionerna är intagna i protokollsvolymer. Från 1763 till 1820-talet bildar de oftast en egen avdelning i slutet på volymen eller ibland i slutet på en underavdelning i denna.

B III; Fabriksberättelser

Bland de mest anlitate handlingarna rörande manufakturväsendet är de s.k. fabriksberättelserna. De insändes årligen, först dels till Kommerkollegiet och dels till Rikens ständers manufakturkontor till och med redogörelseåret 1764 och sedan, då manufakturkontoret uppgått i Kommerkollegiet, enbart till det senare. Originalberättelserna ingår därför nu i Kommerkollegiets arkiv i Riksarkivet.⁵⁹

Bland Hall- och manufakturrättens handlingar finns koncepten till större delen av fabriksberättelserna från Stockholm.⁶⁰

Den första »Hall- och Manufactur Rättens Berättelse öfwer Manufac-

turierne och Fabriquerne uti Stockholm» omfattar tiden från och med den 1 oktober 1739, då stämplingen och besiktningen vid Hallen i Stockholm tog sin början, till den 1 oktober följande år. Uppgifterna byggde på hallböckerna och på besiktningensprotokoll från inspektioner vid de olika fabrikerne, vilken besiktning även börjat under de senaste månaderna år 1739. Fabriksberättelsen är uppdelad i paragrafer, en för varje fabrik eller dylik inrättning, som stod under rättens domvärjo. Paragraferna 1—15 avser sidenfabriker, 16—66 yllefabriker, 67—71 bomulls- och linneindustri, 72—79 tapetmakerier, 80—86 läder- och skinnfabriker, 87—102 tobaksspinnier, 103 tobakspipbruket, 104 ett kimröksbruk, 105 porslinsfabriken vid Rörstrand, 106 glasbruket å Kungsholmen, 107—109 sockerbruk och -raffinaderier, 110—126 färgerier, 127—155 diverse olika slags manufaktur som spegel-, lack- och kortfabriker samt brodörer, fabrikörer av guld- och silverarbeten m.m. Förutom dessa 155 egentliga manufakturier tager berättelsen upp ytterligare två grupper, dels under § 156 diverse gesäller, som önskade driva egen tillverkning under Hall- och manufakturrättens jurisdiktion, dels under § 157 stadens fyra skeppsvarv, om vilkas räknande under manufakturverket man dock var mycket osäker.⁶¹

Om alla dessa manufakturverk lämnas noggranna upplysningar beträffande ägandeförhållanden, hur länge de varit i drift och när de erhållit sina privilegier, hur många vävstolar etc., som varje arbetsplats omfattade, hur många arbetare, som de hade sysselsatta samt om tillverkningens omfattning och värde. Som en särskild bilaga är en specifikation över tobakstillverkningen i Stockholm medtagen.

De första årens fabriksberättelser omfattar något växlande tider, men från och med 1747 sammanfaller redovisningsåren med kalenderåren. De lämnade uppgifterna blir även mer och mer systematiserade och företagarna indelas i fasta grupper. År 1755 omfattar stockholmsmanufakturen till exempel 38 sidenfabriker av olika slag, 80 ylle- och 18 bomullsfabriker, 29 tryckerier och färgerier, 13 tapetfabriker, 17 skinn- och läderfabriker, 41 anläggningar som sysslade med järn-, stål- och metallmanufaktur, 7 snus- och kardus- (d.v.s. tobaks-)fabriker samt 65 »diverse manufakturverk». Under Hall- och manufakturrätten tages nu även upp ett antal »tobaksplantager». Genom en kungörelse 1751 hade nämligen odlingen av tobak, färggräs och dylikt lagts under rättens jurisdiktion.⁶² Berättelserna är nu kompletterade med ett generalsammandrag, som utvisar arbetarantalet, »maskinparker» samt fabrikationen och dess värde. Arbetarangivelserna blir även mer specificerade, från och med år 1767 delas gruppen i sammandragen upp i två: mästare, gesäller och lärlingar respektive diverse arbetare. Från år 1829 blir indelningen en annan: mantalsskrivna arbetare, icke mantalsskrivna arbetare samt barn. Den sista gruppen specificeras till slut som arbetare under 17 år.

Genom dessa fabriksberättelser kan hela manufakturväsendets utveckling i Stockholm följas i detalj under de drygt hundra år företeelsen existerade. Som exempel på verksamhetens omfattning kan följande siffror lämnas:

År	Manu- faktu- rier	Väv- stolar	Arbetstagare			
			Mästare, gesäller, lärlingar	Andra	Barn	Summa
1740	155	576	—	—	—	7 053
1755	309	1 369	—	—	—	8 614
1776	531	1 445	2 032	4 135	—	6 167
1800	476	1 264	1 670	3 019	—	4 689
1825	632	1 223	1 477	2 446	—	3 923
			Ej man- talskr.	Mantals- skr.		
1846	616	767	2 344	703	260	3 307

Genom dessa berättelser kan man även följa stockholmsmanufakturens omstrukturering. År 1740 var 71 av manufakturerna med 5 819 arbetare sysselsatta med tygtillverkning av olika slag, d.v.s. nära hälften av alla företag och närmare 80 % av arbetarna. När rätten upphörde år 1846 hade tygfabrikationens andel sjunkit betydligt. Då fanns 87 företag med 1 303 arbetare, alltså bara ca 15 % av företagen och 40 % av arbetarstyrkan.⁶³

D; Liggare, förteckningar, matriklar m.m.

Inom denna grupp handlingar kan först nämnas en »Förteckning på Stockholms Stads Hall och Manufaktur Rätts Ledamöter samt De under Bemälte Rätts Jurisdiction Hörande Fabriks Idkare» (D I, volym 1). Den innehåller årsvisa uppräknings av ledamöter i rätten från och med 1739 till 1746. Längre har föraren av registret ej orkat. För de följande tre åren har han skrivit ut rubriken och lämnat plats, men ej fyllt i några namn eller uppgifter.

Fullständigare är förteckningen över de fabriksidkare, som lydde under rätten. Även den börjar år 1739 och sträcker sig till år 1841. Den innehåller uppgifter om manufakturidkarnas namn, deras fabrikation och adress (från och med 1822). Vidare är antecknat när och av vilken myndighet privilegierna är utfärdade och när de uppvisades i rätten (de senare uppgifterna som regel bara från 1813). I vissa fall är även noterat när privilegiet uppsagts, om fabrikören dött, flyttat eller överfört privilegiet på annan person. Uppräknings av fabriksidkare är dock ej helt fullständig; för år 1740 är i fabriksberättelsen 155 olika manufakturföretag upptagna — i liggaren fin-

nes för åren 1739—1740 blott 112 manufakturidkare. Följande volym (D I:2) innehåller liknande uppgifter över fabriksidkarna för åren 1841—1848. Anteckningar om uppsagda privilegier har dock noterats i liggaren fram till mitten av 1860-talet. De senare notiserna synes ha införts i Handels- och ekonomikollegiets regi.⁶⁴ Volymerna är försedda med alfabetiska register.

En liknande liggare avseende mästare, gesäller och lärlingar har även existerat; den är omnämnd i ett inventarium från år 1795 (jfr not 58), men synes ha förkommit före år 1846.

I samma serie (volym 3) ingår även en liggare över de olika societeternas deputerade vid hallrätten samt revisorerna över hallverkets räkenskaper, ledamöter av fabriksfattigkassans direktion och dess revisor samt huvudmännen för de olika societeterna och fabrikantgrupperna. Liggaren lades upp år 1829 och sträcker sig fram till tiden för hallrättens upphörande.

Nästa grupp handlingar bland liggarna är inskrivnings- och utskrivningsböcker (D II a: 1—2 och D II b: 1—2). De innehåller uppgifter om alla lärlingar som antagits hos de olika manufakturidkarna från och med år 1780.⁶⁵

Om lärlingarna får man som regel veta deras ålder (fr.o.m. 1785), deras födelseort (efter 1829), deras faders namn och yrke (i huvudsak för 1700-talet), hos vem de antogs till lärlingar, vilka villkoren var och hur lång lärlingstiden skulle vara samt om de haft tidigare yrkeserfarenhet. I utskrivningsböckerna finnes sedan antecknat när de uppvisat gesällprov och fått gesällbrev.

Följande volym (D III: 1) är en förteckning över arbetare — huvudsakligen spinnerskor — vid en rad olika företag i Stockholm från åren 1753—1761 (några enstaka uppgifter går så långt fram som till år 1765). Här är antecknat för hur lång tid de anställts (som regel 1 år — i några fall 2 år) samt om de kunnat uppvisa avskedsintyg från sitt tidigare arbete eller om de minderåriga haft mödrarnas tillstånd till anställningen. Denna kontroll av tidigare anställning har med all sannolikhet tillkommit för att arbetare, som stod i skuld hos sin arbetsgivare (vilket ej var ovanligt), icke skulle kunna komma ifrån sina förpliktelser genom att taga arbete på annan ort.

Efter dessa handlingar följer »Hall- och Manufakturrättens Minnesbok vårutinnan de personer, som för brott äro anklagade och dömda, finnas antecknade». Den sträcker sig från 1759 till 1761 och i den finnes upptagna de personer (oftast kvinnor), som begått förseelser av olika slag — mycket ofta snatterier och stölder — samt de straff dessa personer ådömts. I de allvarligaste fallen är antecknat, att målet överlämnats till kämnarsrätterna, men i huvuddelen av målen dömde hallrätten. Straffen växlar mellan några par ris, böter, vilka ofta ersattes med någon tids fängelse på vatten och

bröd eller ett års placering på spinnhuset. Mycket ofta är straffen kombinerade med hemlig avlösning eller uppenbar kyrkoplikt i någon kyrka. I volymens senare del har införts ett register av helt annan typ, nämligen över personer, vilka under åren 1800—1810 tagit anställning som verkmästare eller verkgesäller vid vissa företag.

Vidare har under detta signum lagts de reglementen och instruktioner, vilka ingår i arkivet och vilka har citerats i det föregående. Förutom de, som avser verksamheten vid själva Hall- och manufakturrätten, finnes här bland även några reglementen för olika societeter och yrkesgrupper samt även för ett fabriksarbetshus. Där skulle »sådana fabriksarbetare, vilka genom lättja och varjehanda andra förstörande utbrott, ådraga sig gäld hos sine husbönder, samt icke kunna förmås att under flit och hushållning, densamma å verkstad godvilligt avarbeta och betala» samt även andra gäldenärer kunna arbeta av sina skulder samtidigt som de hållas till »ett kristeligt och gudaktigt leverne» med oundviklig plikt att bevista alla helgdagsgudstjänster.⁶⁶

Slutligen ingår bland dessa handlingar även en volym med formulär till trohets- och ämbetseder, till obligationer och till attester för erhållande av premier. Betecknande är att vissa av dessa eder även finnes i tysk eller fransk översättning.

E I och II; Inkomna skrivelser.

Huvudserien av inkomna skrivelser (E I) är en pendang till serien B I bland de utgående skrivelserna. Det är så gott som uteslutande skrivelser från olika myndigheter — huvudsakligen kommerskollegiet — i olika officiella ärenden. Även serien E II består till största delen av resolutioner från kommerskollegiet men där finnes även några andra handlingar såsom till exempel en berättelse om blekning av bomullsgarn, som av bomullsvävarfabrikören Nils Glansmark år 1748 ingavs till hallrätten.

E III. Privilegieböcker

Som tidigare nämnts uppvisades och protokollfördes i Hall- och manufakturrätten de olika privilegier, som av Kungl. Maj:t eller andra myndigheter utfärdats för fabriksidkare. De uppvisade privilegierna bevarades i avskrift i hallrättens arkiv. Några gånger har det även hänt att originalprivilegier bundits in tillsammans med kopiorna.

Den första volymen innehåller även diverse avskrifter av handlingar, äldre än Hall- och manufakturrätten. Den äldsta är »Höglovlig i åminnelse salig Konung Gustaf Adolphi Brev och Privilegium för Klädmakare i Sverige, Extraherat av ett brev givit till H:r Hans Leffler A:o 1620». Sedan följer

cirka ett dussin olika andra avskrifter från 1600-talet och början av 1700-talet. Bland dessa kan exempelvis nämnas glastillverkningsprivilegier för en »Italiener vid namn Jacob Gughini» år 1676 samt privilegier för hela klädesmakarämbetet från år 1731.

Från och med 1740-talets början har funnits en till synes tämligen fulltalig serie av uppvisade privilegier. Vissa luckor har dock sedan uppstått: privilegieböckerna för åren 1768—1784 och 1792—1796 saknas. Några handlingar av annan typ har kommit med i dessa volymer. Som exempel kan nämnas en »kort relation över Kungsholms glasbrukets beskaffenhet» från år 1740.⁶⁷

Privilegierna är som regel utfärdade av kommerskollegiet eller i vissa fall av Kungl. Maj:t. Från 1740- och 1750-talen finnes dock exempel på andra utfärdande myndigheter. Det är dels riksdagens ombud, i detta fall Riksens ständers manufakturkontor eller Sekreta handels- och manufakturdeputationen, dels Hall- och manufakturrätten själv, som till år 1752 hade rätt att utfärda fabriksprivilegier. Privilegierna blir från och med denna tid alltmer stereotypa. Fabriksidkarna utlovas delaktighet i manufakturprivilegierna, men måste ställa sig hallordningen till efterrättelse.

E IV; Förteckningar över arbetare

Som tidigare nämnts fick hallrätterna år 1752 i uppgift att kontrollera det arbetsfolk, som var anställt vid fabrikerna.⁶⁸ Ett exemplar av de inlämnade uppgifterna skulle sparas vid rätten. I Hall- och manufakturrättens arkiv finnes en sådan serie inlämnade uppgifter över arbetare, vilken med vissa luckor sträcker sig från år 1773 till rättens upphörande. Redan från och med år 1753 måste dock liknande uppgifter ha existerat. Den tidigare nämnda liggaren över arbetare (serie D III) synes vara grundad på sådana insända förteckningar.

De insända uppgifternas utförlighet är mycket växlande. Vissa fabrikanter — särskilt de med få anställda — lämnar enbart upplysningar om arbetarnas namn och sysselsättning eller befattning, såsom mästare, gesäll, lärling, dragerska, vindragerska, rännerska, spolgosse m.m. Även numret på den vävstol etc., som de arbetade vid, är oftast utsatt. Andra arbetsgivare har varit mer utförliga. Ej ovanliga upplysningar, som man kan erhålla ur de äldre förteckningarna, är de nämnda personernas ålder, civilstånd och nationalitet. Ibland är även deras konfession utsatt. Vissa fabriker delade exempelvis in arbetarskaran i svenskar, tyska katoliker och tyska lutheraner; andra kunde använda andra indelningsgrupper som inländska arbetare, utländska arbetare, sjömanshustrur samt barn under 15 år. Ibland är även de anställdas familjer medtagna i uppräkningsarna. Att det här rör sig om hemmavarande barn och icke minderåriga, som kunde hjälpa till i fabriken, framgår bland annat av att även ett å två års barn räknats med.

Någon gång kan man även erhålla en mer uttömmande skildring om en person. Som ett exempel kan citeras en lidandeshistoria från professor Sparrmans fabrik: »Bomullsspinnerkan Catharina Westman har Kräftan i ansiktet och är halt, sjuklig, sängliggande, men förmår icke arbeta, utan av medlidande har härbärge vid fabriken. 36 år gammal.»⁶⁹

Arbetsförteckningarna från de senare decennierna i hallrättens tillvaro är mer ensartade. De uppgifter, som där förekommer om arbetarna, består i huvudsak av noteringar om de är mantalsskrivna eller ej, samt om de är minderåriga.

E V; Uppgifter å klädespersedlar angivna till stämpling

Under frihetstiden kom en våg av olika överflödsförordningar, som vid hot om höga straff förbjöd folk att använda allehanda lyxartiklar, särskilt beträffande mat och dryck men även beträffande klädedräkt. De senare förbuden måste ses som ett led i strävandena att främja de inhemska manufakturerna. Genom alla dessa bestämmelser skulle importen av utländska tyger stoppas och folket på så sätt förmås att enbart använda svenska varor. Symptomatiskt är, att en av de grundläggande överflödsförordningarna utkom den 19 maj 1739; två dagar senare utkom hallordningen och tio dagar senare manufakturprivilegierna. Samtidigt kom även en föreskrift, att de, som i fortsättningen ville använda kläder av vissa importerade tyger eller dylikt, före ett visst datum skulle låta stämpla persedlarna i fråga.⁷⁰ Om någon befundes efter den utsatta tiden »utom huset bruka någre ostämplade av utrikes vävnader gjorde kläder», hotade allvarliga straff, som kunde uppgå till 1 000 daler smt, det vill säga tredubbel full mansbot.

För Stockholms del kompletterades dessa bestämmelser med särskilda förordningar, som utfärdades av överståthållaren den 21 januari 1740 och den 16 januari 1742.⁷¹ De, som hade klädespersedlar, vilka skulle stämplas, måste bland annat inlämna förteckningar på plaggen. Särskilda stämplingslokaler utsågs även.

År 1766 kompletterades överflödsanordningarna ytterligare. Ett kungligt påbud förbjöd tillverkning av möbler, gardiner, hästutrustningar m.m. av finare tyger. De, som redan innehade sådana lyxvaror, skulle emellertid få bruka dem även i fortsättningen, förutsatt att de inlämnade specificerade förteckningar.⁷²

En del av de nämnda förteckningarna kan nu återfinnas i Hall- och manufakturrättens arkiv. Det är ett åttiotal listor från 1740 samt 1 630 listor från 1742. Det senare året uppgick antalet inlämnade förteckningar till minst 5 800 stycken. Dessa listor härstammar från så gott som alla samhällsklasser. Där redovisar brandvaktshustrun Cattarina Norlingh »1 st. Fiolet Kåffta. Camlott», två kjortlar och en gul »Damasek mössa» och

där låter baron och presidenten Gustaf Rålamb sin auskultant Hans Lundgren lämna in en flera sidor lång lista, över vad som bör stämplas av hela hushållets klädespersedlar.⁷³

Även en samling listor från år 1766 är bevarad. Det gäller här en förteckning över »siden- och sammetsmöbler», även försedd med register.

Större delen av de tidigare existerande listorna har emellertid ej blivit sparade åt eftervärlden. År 1853 beslöts att »protokollerna över klädespersedlars stämplande åren 1740, 1741 och 1742 ... med en mängd andra gamla handlingar, som, vid blivande granskning, kunde utrönas vara överflödiga och endast till last liggande,» skulle försäljas, och den 29 mars 1855 auktionerades de bort »som makulatur».⁷⁴

G I och II; Huvudböcker och dubblethuvudböcker

Som ovan nämnts stadgas i 1739 års hallordning att vissa räkenskaper skulle lämnas in till kommerskollegium. Så skedde även. Årgångarna 1739—1768 återfinnes i kommerskollegiets kammarkontors arkiv.⁷⁵

I 1770 års hallordning utsäges ej längre så noga, vilka handlingar, som skulle inlevereras. Detta är troligen anledningen till att alla huvudböcker från och med år 1769 finnes kvar i Hall- och manufakturrättens arkiv. Där finnes även några dubblethuvudböcker för åren 1752—1753 och 1767—1771.

Förutom de vanliga avlönings-bokslutsuppgifterna innehåller huvudböckerna även verifikationer av olika slag. Bland dessa kan här pekas på sammanställningar över hallrättens inkomster från olika fabriker, stämplingsavgifter, 1/4-procents-avgift för varor, som ej kunde stämplas, böter för felaktiga sidentyger, böter i olika mål inför hallrätten, avgifter för mästare- och gesällbrev samt till en början även passavgifter. I vissa fall ålåg det nämligen hallrätten att utfärda intyg för gesäller med flera, som ville bege sig ut på gesällfärder. Från de första åren kan nämnas att även fånglistor ingår i materialet.

I 1800-tals räkenskaperna är de ovannämnda längderna ej längre förekommande i så stor utsträckning. I stället finnes nu med diverse räkenskaper från det tidigare nämnda arbetshuset.

Ö. Rådman Matthias Sweders Testamentsfond.

Rådmanen och praeses i Hall- och manufakturrätten i Stockholm Matthias Sweder bestämde i sitt testamente bland annat att av hans efterlämnade kapital skulle 25 000 daler kmt tillfalla Maria Magdalena församlings fattighus. Avkastningen av detta kapital skulle användas till »någre svenska fattige — gamla och orkeslösa fabriksarbeterskors, men helst grova klädes-

garnsspinnerkors underhåll». Han uppdrog åt hallrätten att svara för utväljande av lämpliga understödstagare. Fabrikörer fick ej befatta sig med detta val på annat sätt, än att de skulle utfärda bevis om arbeterskans »levnad och uppförande». En avskrift av detta testamente ingår i den volym i Hall- och manufakturrättens arkiv, vilken innehåller räkenskaperna för fonden.

Från och med 1776 började underhållen betalas ut till åtta arbeterskor, vilka indelades i fyra klasser och erhöll mellan 2 riksdaler 8 skilling och 1 riksdaler 4 skilling 8 runstycken var i kvartalet. Arbeterskorna erhöll understöd under sin kvarvarande livstid. Om någon med högre underhåll avled, flyttades den därnäst kommande upp och en ny understödstagare utsågs, som fick börja med det lägsta underhållet. Kassan existerade på nämnt sätt ända till år 1864, med den ändringen att understödet till slut utgjordes av mellan 3 riksdaler 25 öre och 1 riksdaler 65 öre i kvartalet.

År 1864 inleddes fonden i Stockholms stads allmänna fattigvårds- väsen. I instruktion för fattigvårdsnämnderna stadgades nämligen att fattigvårdsstyrelserna inom de olika församlingarna skulle övertaga förvaltningen av till församlingarnas enskilda fattigvård anslagna donationer och tillgångar.

*Praeses, vice praeses och assistenter vid Stockholms
hallmanufakturrätt*

Praeses:

Samuel Ekerman, rådman	1739—1746
Mathias Sweder, direktör, rådman	1748—1774
Paul Printzell, adlad Printzsköld, rådman, kommerseråd	1775—1819
Praesesbefattningen vakantbesatt	¹² / ₁ 1820

Vice praeses:¹

Mathias Sweder, direktör	1742—1748
Olof Johan Bremming, justitiarie	1748—1774
Lars Segerström, justitiarie	1774—1785
Lars Stockenström, justitiarie	1785—1804
Per Törner, justitiarie, lagman	1804—1828
Casten Olof Luchou, rådman, lagman, t.f. ordförande	1829—1838
Gustaf Holm, borgmästare, t.f. ordförande	1838—1845
Johan Björnström, assessor	tf. 1845—1846

¹ Vice praeses benämndes från 1748 till 1757 understundom Förste assistent. Befattningshavaren var ofta justitiarie vid rätten.

Assistenter: (Andre assistent 1748—1757.)

Anders Lissander, kamrerare	1742—1747
Lennart Wetter, borgmästare (Södertälje)	1748—1770
Carl Gustaf Mörck	1772—1788
Joachim Wilhelm Helleday	1788—1790
Johan Petrelius	1791—1804
Eric Brohm	1804—1820
vakantsatt.	

NOTBILAGA

- ¹ P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800-talet, Stockholm 1955, sid. 33 ff.
- ² Några vantmakerier synes ha anlagts redan år 1613; tre år senare tillkom ett manufakturverk i Jönköping. Stockholms första manufakturverk uppges ha varit en sidenfabrik från år 1624 — om man ej vill räkna dit ett tukthus på Riddarholmen från år 1622, där förutom fattigmans barn, även »skalkar, bovar och skökor» skulle sysselsättas med att i större omfattning reda ull, spinna och väva. S. Gerentz, Kommerskollegium och näringslivet, Stockholm 1951, sid. 186.
- ³ Enligt en uppgift från 1693, vilken bygger på föregående års tillverkningsciffror, synes Stockholm ha stått för omkring 70 % av klädestillverkningen. På andra plats kom Norrköping med 19 % och därefter Malmö med 7,5 %. Jfr Nyström a.a., sid. 96.
- ⁴ J. A. Almquist, Kommerskollegium och Rikens ständers manufakturkontor samt Konsulsstaten, Stockholm 1912—1915, sid. 25 och 493. T. O. Nordberg, Jean de la Vallée, i SBL 11, sid. 37 f. C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668—1697. Stockholm 1958, sid. 43 ff.
- ⁵ »Donation och Privilegium på allehanda Handwärik för Barnhuset. Datum Stockholm den 27. Julii år 1666.» i Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar etc. Angående Sweriges Rikes Commerce, Politie och OEconomie uti Gemen, utg. af A. A. von Stiernman, del 3, sid. 372 ff.
- ⁶ T. O. Nordberg, a.a., sid. 37 f. P. Nyström, a.a., sid. 118 f. C.-F. Corin, a.a., sid. 46 ff.
- ⁷ »Kongl. Ma:tz Privilegier, gifne Handtwerkshusen, som här och där i Rijket inrättas skola. Datum Stockholm den 18 Septembris Anno 1668.» i Samling utaf Kongl. Bref ..., del 3, sid. 699 ff.
- ⁸ Se not 5.
- ⁹ Privilegier för Handtwerkshusen, §§ XXI och XXII.
- ¹⁰ Ibid. § XXIV.
- ¹¹ Ibid. § XXVII.
- ¹² Ibid. § XXV.
- ¹³ P. Nyström, a.a., sid. 120. Hall- och manufakturrätten, E III, volym 1, SSA.
- ¹⁴ »Kongl. Maj:tz Ordning, Klädemakerij-Embetet i Stockholm till Rättelse. Gifwen Stockholm den 22. Decemb. Åhr 1688.» i Samling utaf Kongl. Bref. ..., del 4, sid. 1201 ff.
- ¹⁵ »Hall-Ordning, hwarefter KlädeMakare, samt flere wederbörande sig hafwa at rätta.» i Utdrag utur ... Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer, som Rikens Styrelse samt inwärtas Hushållning och Författningar i gemen, jämväl ock Stockholms Stad i synnerhet, angå, utg. av R. G. Modée, del 1, sid. 324 ff.
- ¹⁶ P. Nyström, a.a., sid. 211 ff.
- ¹⁷ Tryckt i Utdrag utur ... Publique Handlingar ..., del 2, sid. 1496 ff.
- ¹⁸ Den 29 maj 1739. Tryckt ibid., sid. 1539 ff.
- ¹⁹ E. F. Heckscher, De svenska manufakturerna under 1700-talet, i Ekonomisk Tidsskrift, häfte 6, 1937, sid. 154 ff. Jfr även S. Gerentz, a.a., sid. 197 f. och 242. — Den utökade religionsfriheten som samtidigt togs upp till debatt, bör även ses som ett led i hattarnas strävan att främja manufakturverket — den skulle underlätta värvandet av utländska manufakturister och arbetare.
- ²⁰ Med »Politie- och Oeconomie-mål förstas alle sådane saker, som egentligen höra till god Ordning, Hushållning och upsickt innom, emellan och wid Manufacturerne och deras arbetare, ...» enligt Hallordningens Art. 2, § 16.
- ²¹ »Förläggare äro de, som Rudimaterier [råmaterial] och penningar til Fabriquerer försträcka, och deremot taga deras tilwerkade waror i betalning», 1770 års hallordning, Art. 5, § 3.
- ²² »Allehanda särskilde skräerne emellan gjorde förordningar, de så kallade Gewohnheiten, Skänke-bud, Välkomster, Winkelgeldt, Wochen-Groschen, Stol-penningar, Grüsser, Ceremonier etc, förbjudas allvarligen, och böra de eller den, som därmed beträdes, så väl som de, vilka sådana gycklerier bevista, böta 50 Dal. Sm:t, eller arbete för varje gång ...» Hallordningen, Art. 2, § 11.
- ²³ »Lärobarnen» antogs vid 11 eller 12 års ålder och skulle genomgå en lärotid om 5, 7 eller 8 år. »De af stor Qwickhet, bättre härkomst och mogen ålder,» behöfde bara gå i lära 3 å 4 år. Hallordningen, Art. 6, § 3.

²⁴ Hallordningen, Art. 2, § 8.

²⁵ Se not 18. — Beslutet om inhemsk beklädnad för militären gick tillbaka på ett beslut från år 1720. S. Gerentz, a.a., sid. 228.

²⁶ S. Gerentz, a.a., sid. 254 ff. P. Nyström, a.a., sid. 203 ff. Sammandrag af gällande Författningar rörande Handtwerkerier och Manufacturer... utgifwit af G. M. Danckwardt, Stockholm 1823, sid. 147 ff.

²⁷ »Reglemente angående Utlån af Rikens Ständers ManufacturContoir til manufacturister och Fabriqueurer», den 20 maj 1739. Utdrag utur.... Publique Handlingar..., del 2, sid. 1514 ff.

²⁸ »Förordning, angående wisse Præmier för fine inrikes gjorde Kläden, blommerade Siden-Tyger och fine Lärfter». Den 17 juni 1740. Ibid., del 3, sid. 1648. »Kongl. Maj:ts Förordning, angående Præmier för god Svensk Ull», den 29 april 1751. Ibid. del 5, sid. 3083 ff.

²⁹ »Ytterligare Kungörelse angående Kramhandelens-Idkande i Stockholm», den 15 dec. 1749. Ibid, del 4, sid. 2921. Själv fick hallrätten ej försälja varor i minut. Reglemente angående handel med manufakturvaror den 27 okt. 1749 (§ 3). Ibid. del 4, sid. 2885.

³⁰ »Kongl. Commerce-Collegii Kundgiörelse til förekommande at löst Folk och Lättingar ej måtte skyddas under Fabriquerne», den 28 april 1752. Ibid. del 5, sid. 3430 f.

³¹ »Reglemente för Hall- och Manufactur-Rätten i Stockholm», Hall- och manufaktur-rätten, D IV, volym 1, SSA. P. Nyström, a.a., sid 222 f. och 232 ff. — Nyström påpekar bland annat den förstärkta ställning som arbetsgivarna enligt detta reglemente intog även gentemot sina mästare. Fabrikörers, förläggares och manufakturisters utsagor skulle alltid äga vitsord i käromål rörande ordningsfrågor etc. Jfr även B. Boëthius, Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719—1815, Stockholm 1943, sid. 231.

³² Kongl. brev 23 febr. 1748. Hall- och manufaktur-rätten, D VI, volym 2, SSA. B. Boëthius, a.a., sid. 231 ff.

³³ Kommerskollegii brev 8 december 1747 och 1 juli 1748, Hall- och manufaktur-rätten, D VI, volym 2, SSA.

³⁴ »Rikens Ständers Secrete-Handels- och Manufactur-Deputations berättelse, angående Swenske Fabriquerne tilstånd ifrån 1751 års början til 1754 års slut». Utdrag utur... Publique Handlingar..., del 6, sid. 3931.

³⁵ Resolution den 7 juli 1752. Utdrag utur... Publique Handlingar..., del 5, sid. 3260. — Redan före denna tid hade en ej obetydlig del av privilegierna utfärdats av kommerskollegiet eller i några fall av manufakturkontoret eller t.o.m. av Kongl. Maj:t. Hall- och manufaktur-rätten, D I, volym 1.

³⁶ »Rikens Ständers Secrete-Handels- och Manufactur-Deputations berättelse...» den 25 maj 1756, sid. 3930; jfr i övrigt not 34. — Några dylika reglementen finns intagna i Hall- och manufaktur-rätten, D VI, volym 3. — Jfr även P. Nyström, a.a., sid. 238 ff.

³⁷ Kongl. Maj:ts förordning av den 10 dec. 1756. Utdrag utur... Publique Handlingar..., del 6, sid. 4195.

³⁸ »Kongl. Förklaring, öfwer Förordningen af den 10. December 1756...», den 10 aug. 1762. Ibid. del 7, sid. 5389 f.

³⁹ Kongl. Maj:ts resolution på städernas besvär, den 17 aug. 1762, § 12, Ibid. del 7, sid. 5315 f.

⁴⁰ »Kongl. Maj:ts Förnyade Hall-Ordning», den 2 april 1770. Ibid. del 9, sid. 332 ff. Jfr även P. Nyström, a.a., sid. 251 f. B. Boëthius, a.a., sid. 577 ff.

⁴¹ fr. sid. 51 med not 32.

⁴² Vid denna tid nämns såväl expeditionsnotarie, som notarier vid protokollet, vid råhallen, samt vid fabriksrelation och magasinet. Kommerskollegii instruktion av den 18 okt. 1768, Hall- och manufaktur-rätten, D VI, volym 2.

⁴³ Hall- och manufaktur-rätten, D VI, volym 4, innehåller formulär till sådana eder för en rad olika befattningshavare.

⁴⁴ Enligt Hall- och manufaktur-rättens matrikel över fabriksidkare (D I, volym 1) synes dock Kommerskollegium fortfarande ha utfärdat huvuddelen av privilegierna. Detsamma utsågs i Sammandrag af gällande Författningar rörande Handtwerkerier och Manufacturer..., sid. 137.

⁴⁵ »Arbetslönerne för Gesäller eller andre Arbetare må Idkare icke höja wid Tiugu Dalers bot. Fordrar någon Gesäll eller annan Arbetare högre arbetslön, än allmänt bestås, böte Tio daler. Begär han för sådan orsak afsked, ware skyldig at qwarblifwa

dubbelt så länge, som eljest föreskrifwes om Husbonden det äskar. Sammansätta sig Gesäller eller andra Arbetare, i upsåt at orsaka stegring i arbetslönerna, plikte hwar sine Tiugu daler, men uphofsmannen och den, som med skrifter upsättande deras förehafwande befordrar, böte dubbelt». Art. 3, § 7.

⁴⁶ Sammandrag af gällande Författningar rörande Handtwerkerier och Manufacturer...

⁴⁷ Ibid. sid. 84 ff. S. Gerentz, a.a., sid. 284 ff.

⁴⁸ »Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, angående uphörande af Dess och Rikets Commerce-Collegii Domsrätt, i wisse till dess handläggning nu hörande, Twiste-, Brott- och Utsöknings-mål», den 17 april 1828, SFS N:o 15.

⁴⁹ S. Gerentz, a.a., sid. 288 ff.

⁵⁰ Kungl. brev 20 jan. 1820 samt ÖÄ skrivelse 3 febr. 1820. Hall- och manufaktur-rätten, E I, volym 5. B. Boëthius, a.a., sid. 580, meddelar felaktigt att hallrätten ändrogs redan år 1820.

⁵¹ »Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående Hallrätternas upphörande», den 25 febr. 1846, SFS N:o 6. Kommerskollegii cirkulär den 10 dec. 1846. Hall- och manufaktur-rätten, E I, volym 8.

⁵² Politi-, byggnings- och ämbetskollegiets protokoll den 12 jan. 1847, A1a, volym 28; Hall- och manufaktur-rätten, B III, volym 87.

⁵³ »Förteckning på de Stockhoms Hall- och Manufaktur Rätts Protokoller, till samma Rätt, ankomne, äfwensom derifrån afgångne Skrifwelser, som, i anseende till Hall Rättens uphörande wid innewarande års slut och ärendenas öfwerflyttande till Stockholms Stads Politie- Embets- och Byggnings Collegium, komma att till bemäldte Collegium öfwerlämnas. Stockholms Hall- och Manufactur Rätt den 28 December 1846» vidlagd Politi-, byggnings- och ämbetskollegiets protokoll den 12 januari 1847, A1a, volym 28, SSA.

⁵⁴ Accessionerna 20/1931 och 4/1938, SSA.

⁵⁵ Accession 42/1938, SSA.

⁵⁶ Jfr J. A. Almquist, a.a., sid. 662.

⁵⁷ De enskilda volymerna är i några fall ej fullständiga. I vissa fall saknas någon eller några månaders protokoll i en volym. I andra fall synes protokollen varit uppdelade i olika serier, varav den ena kan saknas. Den 22 aug. 1759 noteras, exempelvis: »Förehades Criminalia, som det der öfwer håldne särskilte protocoll utwisar». Något sådant protokoll för denna dag har dock ej kunnat påträffas.

⁵⁸ Hall- och manufaktur-rätten, A I, 1795, efter sid. 436.

⁵⁹ J. A. Almquist, a.a., sid. 664 och 667. — Insändandet av uppgifter byggde på ett beslut av manufakturkontoret den 1 september 1740, att Hall- och manufaktur-rätten skulle inkomma med en berättelse om tillståndet vid fabrikerne, särskilt de, som åtnjutit understöd ur manufaktur-fonden. Hall- och manufaktur-rätten, B III, volym 1. — Sedan manufakturkontoret upphört utfärdades en ny förordning, »Kungl. Commerce Collegii Bref med förklaring, huru ifrån Hall-Rätterne inkommande berättelser om Fabriquerne och deras tilwerkningar böra wara stälde» den 15 sept. 1767. Utdrag utur... Publique Handlingar, del 8, sid. 632 ff.

⁶⁰ Från de första årtiondena finnes luckor i serien. För tiden 1740—1799 saknas 19 årgångar, från och med år 1800 är serien komplett.

⁶¹ Dessa två sistnämnda grupper försvinner ur fabriksberättelserna i fortsättningen.

⁶² »Kongl. Slotts-Cancelliets Kundgiörelse, at diverse Plantager böra lyda under Hall- och Manufactur-Rättens Jurisdiction» i Utdrag utur... Publique Handlingar..., del 5, sid. 3096.

⁶³ För närmare uppgifter rörande fabriksberättelserna och analys av deras innehåll kan hänvisas till E. F. Heckschers uppsats De svenska manufakturerna på 1700-talet, Ekonomisk Tidskrift 1937, sid. 153 ff.

⁶⁴ Ovannämnda volymer (eller åtminstone den första) överlämnades 1880 från Handels- och ekonomikollegiet till magistraten enl. ant. i volym D I: 1.

⁶⁵ Inskrivningsbok för åren 1805—1828 saknas.

⁶⁶ »Reglemente, hvarefter det här i Staden inrättade Fabriksarbetshus kommer att handhawas», den 15 maj 1811, Hall- och manufaktur-rätten, D VI, volym 3.

⁶⁷ Hall- och manufaktur-rätten, E III: 1, pag. 183.

⁶⁸ Se sid. 50.

⁶⁹ Förteckning över arbetare 1797, (E III, volym 15).

⁷⁰ »Förordning angående de Utrikes Waror och Persedlar, hwilka skola hädanefter til införsel i Riket aldeles wara förbudne», kompletterat med »Förordning, angående

Bruk- och nyttjande af de i Riket warande utrikes Kläden och Tyger, och hwad wid deras vidare införskrifwande bör iackttagas den 21 maj 1793; Utdrag utur... Publique Handlingar..., del 2, sid. 1492 ff. och 1520 ff.

⁷¹ Utdrag utur... Publique Handlingar, del 5, sid. 1660 och 1889.

⁷² »Kongl. Förordning, emot Yppighet och Öfwerflöd», den 26 juni 1766, Ibid. del 8, sid. 7145.

⁷³ E V, volym 2, n:ris 1891 och 1906.

⁷⁴ Magistratens protokoll 9 sept. och 18 nov. 1853. Se vidare Rådhusarkivets ink. handl. 1917, E II, volym 5, SSA.

⁷⁵ J. A. Almquist, a.a., sid. 670.

⁷⁶ Instruktion för fattigvårdsnämnden den 4 mars 1864 § 19. Kommunal författningssamling för Stockholm, I, sid. 85.